

DOI 10.15407/mics2020.08.073

УДК 908(477.62)(14)003.341:82.146»18»=161.1+161.2

Євген Чернухін,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, Київ
<https://orcid.org/0000-0003-4906-0787>

ПІСНІ Й ВІРШІ «ВЕЛИКОГО МІСТА»: ДО ПИТАННЯ КУЛЬТУРИ Й ПОБУТУ МАРІУПОЛЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Урумський рукопис першої половини ХІХ ст. серед різноманітних матеріалів, записаних грецькими літерами, містить декілька текстів, що являють собою уривки італійських, українських і російських народних пісень та віршів. Наявність такого роду текстів, характер їхнього запису свідчать про поширення серед тюркомовних греків Маріуполя італійської, української і російської пісенних культур та почасти художньої літератури вже в перші десятиліття їх перебування в Надазов'ї.

Ключові слова: уруми, народні пісні й вірші, греки Надазов'я, Маріуполь

Звичаї й побут грецького населення Надазов'я в перші десятиліття існування їх доволі ізольованого регіонального формування (після переселення з Криму в 1778–1780 рр.) залишаються маловідомими через брак як свідчень сторонніх відвідувачів, так і недостатньо вистудійовану та вкрай обмежену базу першоджерел – власноручних записів пересельців¹. У зв'язку з археографічним описом одного з таких першоджерел, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 364, № 1494), варто заторкнути саме цей бік повсякденного життя міста Маріуполя першої половини ХІХ ст., населеного переважно греками-урумами, тобто носіями тюркських діалектів.

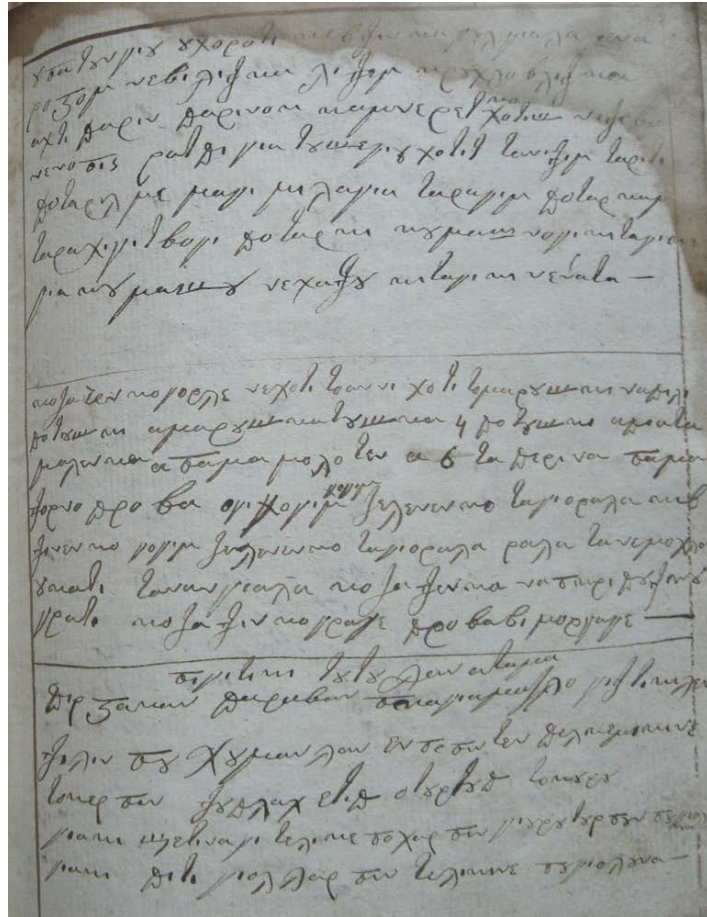
¹ Чернухін, Є. (2016). *Архів протоієрея Трифілія Карацоглу : першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я ХVІІІ ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ: Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

² Чернухін, Є., & Пірго, М. (2013). Родинні зв'язки та соціальний профіль маріупольського грека Івана Куркчу, укладача «Записок» першої половини ХІХ ст. *Спеціальні історичні дисципліни. Зб. наук. праць* (22/23), 539–561.

³ Чернухін, Е. (2006). Памятники караманлійського письма в Україні: к постановке проблемы и о перспективах исследования. *Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності: матеріали першої регіональної конференції. 15–16 грудня 2006 р.* (сс. 205–227). Донецьк.

⁴ Чернишова, Т. (1960). Про грецький фольклор на Україні. *Народна творчість та етнографія* (4), 97–103; Гаркавець, О. (1986). Принципи становлення й розвитку урумської пісенної мови. *Мовознавство* (3), 57.

⁵ Чернухін, Е. (2018). Из рукописного наследия урумов Приазовья: народные песни, стихи и рассказы из Мариуполя первой половины ХІХ в. (по материалам урумской рукописи). У *Збірник наукових праць на пошану Наталії Олексіївни Терентьєвої*. Київ.

текстів урумською та новогрецькою мовами (загалом близько 40 текстів, які вже були предметом розгляду⁵) у зошиті вирізняються фрагменти однієї італійської пісні й казки, трьох «слов'янських» пісень і двох віршів, на які ми насамперед і звернемо увагу читача.

Так, на арк. 75 зв. грецькими літерами під заголовком «Пісня італійська» справді записана італійська (властиво, на діалекті одного з регіонів Апеннінського півострова) романтична пісня, щось на кшталт «міського романсу» про нещасливе кохання. На початку тексту нібито слова «від Карамате з Генуї», можливо, йдеться про інформатора – прізвище трапляється в грецьких джерелах.

Тексти, які нам допоможуть у цій справі, знаходимо серед зазначених рукописних нотаток різного характеру, складених урумом Іваном Савичем Куркчу-Кушнарєвим (1801–?), маріупольським міщанином, у 1828–1855 роках². Зокрема, рукопис містить понад 50 текстів того чи іншого фольклорного або літературного жанру, складених урумською, новогрецькою, італійською, українською та російською мовами. Майже всі тексти записані грецькою абеткою, тобто так званім караманським письмом³.

У цій невеличкій статті зупинимося на кількох текстах, що допоможуть скласти уявлення про культурну й мовну інтерференцію в місті Маріуполі та деякі, як видається, особливості формування в Надазов'ї кроскультурного середовища народної творчості, поліетнічна багат шаровість яка надалі стає однією з її найхарактерніших ознак⁴. Розглянуті далі пісенні й віршовані тексти рукопису складені іноземними стосовно урумів мовами.

Отже, поряд із незрівнянно більшою кількістю фольклорних і літературних

⁶ Ця фонетична транслітерація враховує звичаєві значення грецьких літер для запису інших мов, що містять звуки, яких немає в літературній грецькій мові.

⁷ Наведемо лише першу половину цієї пісні, змістовно пов'язану з текстом рукопису:

Во саду ли, в огороде
 Девица гуляла,
 Невеличка, круглоличка,
 Румяное личко.

За ней ходит, за ней бродит
 Удалой молодчик.
 За ней носит, за ней носит
 Дороги подарки.

Дороги-то подарки:
 Кумач да китайки.
 «Кумачу я не хочу,
 Китайки не надо!»

Кумачу я не хочу,
 Китайки не надо;
 Принеси, моя надежда,
 Алого гризета,

Чтоб не стыдно было девке
 На улицу выйти.
 Благодарствую, молодчик,
 Снабдил ты девицу!»

Зрозуміти зміст пісні не дуже важко, зважаючи на ключові слова. Ідеться про дівчину, що її «покохав» умовний ліричний герой – автор пісні, але вона віддячила йому «зрадою». На жаль, і характер запису, тобто грецька абетка, і довільне передання звуків італійської мови, морфології слів тощо заважають реконструкції первісного тексту без віднайдення першоджерела, що наразі доволі важко зробити. До того ж, на мій погляд, в окремих місцях автор записок утрутився в текст пісні, додаючи свої греко-тюркські пояснення. Нижче наведені дві реконструкції тексту, одна – грецькою абеткою, друга – латинською. Власне, реконструкція полягала в розділенні караманлійської мішанки на окремі слова, відповідно до норм італійської мови там, де це видається можливим. При цьому фонетична якість голосних залишена без змін, натомість приголосні подані так, як це передбачає їх відтворення в сучасній італійській мові. Проте це останнє дещо умовне, оскільки караманське письмо не розрізняє глухих і дзвінких приголосних, інакше кажучи d/t, p/b, c(e)/g(e) тощо.

В іншому місці записок, на арк. 76, без заголовків і будь-яких поміток грецькими літерами записані тексти, що в разі уважного розгляду й відповідної транслітерації впевнено розпізнаються як уривки «слов'янських» народних пісень. Розглянемо перший текст з його кириличним фонетичним відповідником⁶ російською мовою, але також без літературної коректури.

<p>ου σατουν γιου ου χοροτι κεβτζινκα γουλγιαλα ανα ροστομ νεβιλιτζκα λιτζεμ κρουχλοβλιτζκα αχ τι παριν παρινοκ ка мне ретко хотиш витζεβο νε νοσις ρατ πι για τουшеγιου хотит та витзиμ тарити потарил ме маγι μιλαγια тараγιμ потаркам тараχиги тбоги потарки кумашноуи китагике για кумашоу νε χατζου китагики νε вата.</p>	<p>У садун ю у хороди девчинка гуляла ана / ро- стом невеличка лицем кругловличка / ах ты ба- рин баринок ка мне ретко ходишь ничево / не носишь рад бы я душею ходит да ничим дарити / подарил м(н)е май милайя дарагим подаркам / дарагии твои подарки кумашной китайке / я ку- машу не хачу китайки не нада</p>
--	--

Як бачимо, це початок відомої російської народної пісні «Во саду ли, в огороде»⁷. Фонетичне передання пісні в записах тюркомовного укладача свідчить, по-перше, про погане розуміння російської граматики і, вірогідно, самої мови, принаймні в цьому фольклорному контексті. По-друге, текст семантично вразливий. Бракує слів і навіть речень. Навіть якщо йдеться про якийсь із багатьох варіантів пісні, записані в рукопису рядки не завжди складаються в повноцінні речення. Здається, запис робили «по пам'яті», опираючись на зрозумілі слова, з метою зберегти тільки сам «зачин», щоби принагідно заспівати, але навряд чи підтримувати всю пісню.

⁸ Козаченьку гарний!
Не ходи до Ганни,
Ходи до Марушки —
На білі подушки;
А в Марушки-душки
Чотири подушки,
А п'ята маленька,
Сама молоденька,
А шоста перина —
Сама чорнобрива.

Розглянемо наступний текст.

Κοζατσενκο γορλε νε χοτι το αννι χοτι το μαρουшки να πιλι ποτουшки α μαρουшка τουшка 4 ποτουшки α πιατα μαλεγκα α σαμα μολοτεν α 6 τα περινα σαμα τζορνοπροβα	Козаченько горле не ходи до Анни ходи до Марушки на білі / подушки а Марушка душка 4 подушки а п'ята / маленька а сама молоден а 6-та перина сама / чорнобрива
--	---

Це вже коротенька українська жартівливо-еротична пісня «Козаченьку гарний! Не ходи до Ганни»⁸. Здається, зміна мови не дуже допомогла нашому укладачеві, хоча загалом в українській мові, порівняно з російською, вимова за артикуляцією чіткіша. Особливо прикро, що на початку незрозуміле йому слово «гарний» перетворилося на ім'я (?) «Горле». Те, що укладач оминає написання літерами чисел 4 і 6, свідчить як про те, що в цих словах є важкі для передання грецьким письмом звуки, так і про те, що лічити українською він таки вміє.

Нарешті, у третьому тексті маємо таке:

ογιογιμ γογιμ ζελενεγκο ταγι οραλα κιβ τζινεγκο γογιμ ζελενεγκο ταγι οραλα ραλα τα νε μοχλα ουκατι τα νανγιαλα κοζατζεγκα να σικριπουτζκου γрати коζατζинко граге проβαβι моргаге	Ой йо їм гоїм зелененько та й орала ків / чиненько гоїм зелененько та й орала (о)рала та не могла / (г)укати та нан'яла козаченька на скрипучку / грати козачинько грає бровави моргає
--	--

Ця жартівлива українська пісня «Ой за гаєм, гаєм зелененьким»⁹ теж виявилася складною для нашого укладача, котрий не зрозумів окремих слів і, до прикладу, замість «воликом чорненьким» повторив «гай зелененький». Пісня доволі розлога, і цей початок, вірогідно, теж міг слугувати як «зачин» для заспіву.

Очевидно, що подібні українські й російські пісні сприймалися надазовськими греками «на слух» і поступово завчалися під час спільних співів у не дуже офіційній атмосфері, наприклад, у шинках або на весіллях чи інших нерелігійних святах. Розглянуті тексти могли, теоретично, й бути переписані, але й у цьому разі першоджерелом мав бути якийсь особистий, не «офіційний» текст, записаний «по пам'яті» й так само незграбно. Імовірно, також, що мовна компетенція укладачів або переписувачів була невисокою. До того ж вони були невибагливі стосовно змістовної частини пісень, інакше кажучи, нерозуміння окремих слів або виразів не заважало сприймати пісні на музичному рівні і, хтозна, співати чи підспівувати самим. Те саме, до речі, можна сказати й про новогрецькі пісні з того ж зошита, записані так само недолуго й малозрозуміло, як інші.

⁹ Ой за гаєм, гаєм,
Гаєм зелененьким,
Там орала дівчинонька
Воликом чорненьким

Орала, орала,
Не вміла гукати,
Та й найняла козаченька
На скрипочку грати.

Козаченько грас,
Бровами моргас...
Вража ж його мати знає,
На що він моргас:

Чи на мої воли,
А чи на корови,
Чи на моє біле личко,
Чи на чорні брови?

Воли та корови
Усі поздихають,
Біле личко, чорні брови
Повік не злиняють!

¹⁰ Минуты счастья промчались
И вечно, вечно не придут,
Печали, горести остались,
И вечно, вечно не пройдут.

Недолго сердце биться станет,
Недолго буду я грустить,
В весенний день цветок увянет,
Его коль с веткой разлучить.

Я мнил счастливым быть тобою,
В тебе зря душу красоты.
Теперь прегорькою слезою
Плачу за лестные мечты.

Томлюсь, мучение ужасно!
Своей я жизни не прерву;
Ты смерть! Отрада для несчастных,
А я – для горести живу.

Завеса с глаз моих сорвалась,
И ты, о Лиля, не моя!
Не умирают, знать, с печали,
Когда живу на свете я.

Несносно жить всегда страдая,
С утра до вечера всегда;
И с просыплением ожидая,
Что вновь готовится беда.

¹¹ Река времен в своем стремлении
Уносит все дела людей
И топит в пропасти забвенья
Народы, царства и царей.

А если что и остается
Чрез звуки лиры и трубы,
То вечности жерлом пожрется
И общей не уйдет судьбы.

Однак не тільки піснями різних народів цікавилися мешканці Маріуполя. Небайдужими вони були й до деяких вірців класичної російської поезії. Так, на арк. 74 зв. читаємо такі рядки, фонетичний ряд яких ми також транслітеруємо кирилицею:

<p>μινουτι τζαστιγια πραμτζαλις – γι βετζνογι βετζνογι νε πριτουτ отνι λш χοριсти οσταλις – σλεξι ους κροβι текουτ – νε толко сертца питца стανит νε толко пoutou για στρατατ – βεσεννιγι тен τζιβетко ουβγiανит мνε как τζιβетко ρασλουτζат сметениγιαχ ουшаζνιχ σβογε για μιζνι νε прирβου ο сμεрти отра та тла ветзасниχ а για ου χοροστι миβου να τζτο ше мит кохта στραταγш γи σουтра то βετζε – ουσεχта γи снетерпениγем ошита γш ζαβеси от хлазаχ μογiχ сорβα ли ти аvouta μογiа πο ζто πο ζто ουш ουζ ναλι тзо миβου να σβети γiа</p>	<p>Минуты счастья прамчались – и вечной вечной / не придут одни лишь хористи остались – слезы уж / крови текут – недолго сертца биться станит / не долго буду я страдать – весенний день / цветко увянит мне как цветко / разлучат сметениях ужазных / свое(й) я шизни не прирву о смерть отра / да для не(с)часных а я у хорости шиву / на что же шить кохта страдаишь и с утра / до вече(ра) – усехда и с нетерпением ошида / ишь завесы от хлазах моих сорва / ли ты анюта моя почто почто уш(е) уз / нали что шиву на свети я</p>
---	---

Це, попри неповноту і вже очікувані нами переключення окремих слів та рядків, вірш К. Ф. Рилєєва (1895–1826) «Минуты счастья промчались»¹⁰, без закінчення. Проте навряд чи укладач знав щось про автора-«декабриста». Вірогідніше, що вірш уже вважався «народним» і слугував інструментом для висловлення почуттів. «Анюта», про яку пише укладач у своїй інтерполяції до тексту, очевидно, перша його дружина – Анна Павловна, котра померла 24 лютого 1833 р. під час пошесті. Отже, вірш міг бути укладений або десь до їхніх заручин, що відбулися 25 серпня 1828 р. в Карані, або ж, навпаки, зважаючи на трагічні нотки, вже після її смерті.

Завершуємо наш короткий огляд італійської, української та російської художньої творчості в «Записках» із Маріуполя першої половини XIX ст. текстом з арк. 77 зв.

<p>река времион σβογiουμ тетзениγe ουνοσιτ ποтβιχι λουτεγi γи топит βъ пропастι ζαпβeνiа ναροτι τζαρστβα γи тζареγi</p>	<p>Река времен (в) своем теченье уносит / подвихи людей и топит в пропасти забвенья / народы царства и царей</p>
---	--

Ці чудові рядки, як відомо, записав на грифельній дошці Гаврила Державін (1843–1816) в один з останніх днів життя. Усталена назва цього вірша (або оди) «На тленное»¹¹. Як у всіх попередніх випадках, цей текст укладач також залишив без закінчення. Цікаво, що початок оди не зовсім відповідає оригіналові, але саме таке слово («течение» – замість «стремление») використав грек італій-

¹² «Река времен в своем теченьи
Уносит все дела людей
И топит в пропасти забвенья
Народы, царства и царей.
А если что и остается
Чрез звуки лиры и трубы,
То вечности жерлом пожрется
И общей не уйдет судьбы».

Так лебедь пел, Пиндар российский,
Когда готовился уж час,
В полете быстром к гробу близкий,
Взвенеть ему последний раз.
И в миг, как хладною рукою
Уж лиру смерть рвала из рук,
Так громкой он издал струною
Пленительный последний звук.

Из века в век сей звук прольется.
Державин, нет! Всежруща тлень
К венкам твоим не прикоснется,
Пока светящий смертным день
Чредиться будет с ночью звездной,
Пока ось мира не падет, –
Времен над реюющею бездной
Венок твой с лирою всплывет.

Цікаво, що В. Капніст неточно цитує Г. Державіна, замінюючи слово «стремление» на «течение». Таку саму заміну зробив О. Пушкін, записуючи ці рядки до альбому свого болдинського сусіди Д. О. Остаф'єва, але набагато пізніше. Чи знав О. Пушкін текст вірша-відповіді В. Капніста? Відомий літературознавець Натан Ейдельман (1930–1989) у статті, присвяченій аналізу останньої оди Г. Державіна і дотичним «помилкам» О. Пушкіна, про це не повідомляє (див., Ейдельман, Н. (1985). Последние стихи. *Знание – сила*(8), 32–34).

¹³ *Мариуполь и его окрестности*. (1892 (перевидання 2001 р.)). Мариуполь. 154–167.

¹⁴ Там само. 96–97.

ського походження Василь Капніст (1758–1823) у своїй відповіді на оду Державіна¹². Чи не цей твір, власне, поширювався у списках на Маріупольщині? Про «народне» сприйняття цих філософських рядків свідчить і помітка укладача – «проповідь».

Ураховуючи понад тридцять урумських текстів і ще з десятків новогрецьких та італійських, ми, звичайно, не можемо стверджувати якусь особливу прихильність Івана Куркчу, а надто всіх сучасних йому маріупольських греків, до української або російської народної творчості чи літератури (для цього в нас ще недостатньо прикладів). Проте очевидно, що в місті поступово складалося поліетнічне середовище, і, як це не дивно, пропорційне співвідношення зазначених текстів у «Записках», можливо, віддзеркалює ту ситуацію, що існувала в перші десятиріччя перебування кримських пересельців у Надазов'ї. Гору брали рідні урумські наспіви, але були відомі й новогрецькі пісні – з середовища грекомовних румеїв та заїжджих греків, італійські – з уст вихідців з Апеннінського півострова, чия присутність у Маріуполі в першій половині ХІХ ст. була відзначена ще давніми краєзнавцями і старожилами¹³, і, як бачимо, російські та українські пісні й вірші. Джерелом останніх треба вважати насамперед «російське» населення міста, котре попри всі формальні заборони на заселення округу «негреками» завжди існувало в тому чи іншому вигляді й вимірі.

Як саме і де перетиналися шляхи міських обивателів різних народів і вірувань, важко сказати. Можливо, це були тодішні «hot spots» – публічні місця, де можна було випити келих вина, поговорити про різні речі, а то й заспівати пісень. Можливо, переважали зустрічі по домівках — щось на кшталт провінційних салонів, де приймали цікавих для господаря людей. Так чи інакше, але ці (або ж подібні до них) різномовні витвори народної творчості чи художні твори, що повсякчас набували ознак народності за рахунок широкого визнання, поступово ставали надбанням і нащадків колишніх візантійських підданих.

Наприкінці варто додати ще кілька слів про укладача рукопису – людину непересічну для Маріуполя першої половини ХІХ ст. Іван Савич Куркчу-Кушнарьов уже в 1834 р. відзначає себе як «гласного» міської думи, у 1851 – як «засідателя» Маріупольського суду. Хрещеними батьками його дітей були представники купецької родини Чентукових – це в їхньому будинку в 1837 і 1845 рр. зупинялися члени імператорської родини під час подорожей Надчорномор'ям¹⁴. Його син Сава Іванович Куркчу (1834–1897) був одним із найбільших у місті торговців хлібом. Через інших дітей Іван Савич мав сімейні зв'язки з найвпливовішими родинами Маріуполя. Отже, не дуже блискуче знання російської, української, італійської або новогрецької мов з їхніми нелегкими правописними нормами (для носія тюркського діалекту) не повинно знецінювати або применшувати його громадський статус чи загальний рівень пізнань у різних сферах життя, котрі почасти викарбувані в його власноручних записах.

References

- Harkavets', O. (1986). Pryntsypy stanovlennya y rozvytku urums'koyi pisennoyi movy. *Movoznavstvo*(3), 51–57.
- Maryupol' y eho okrestnomy. (1892 (perevydannya 2001 r.)). Maryupol'.
- Chernyshova, T. (1960). Pro hrets'kyi fol'klor na Ukraini. *Narodna tvorchist' ta etnografiya*(4), 97–103.
- Chernukhyn, E. (2018). Yz rukopysnoho nasledyya urumov Pryazov'ya: narodnye pesny, stykhy y rasskazy yz Maryupolya pervoy polovyny KHIKH v. (po materyalam urumskoy rukopysy). u Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu Nataliyi Oleksiyivny Terent'yevoyi. Kyiv.
- Chernukhyn, E. (2018). Yz rukopysnoho nasledyya urumov Pryazov'ya: narodnye pesny, stykhy y rasskazy yz Maryupolya pervoy polovyny KHIKH v. (po materyalam urumskoy rukopysy). u Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu Nataliyi Oleksiyivny Terent'yevoyi. Kyiv.
- Chernukhyn, E. (2006). Pamyatnyky karamanlyyskoho pys'ma v Ukraini: k postanovke problemy y o perspektyvakh yssledovannya . Rol' etnichnykh spil'not Donechchyny v rozbudovi ukraïns'koyi derzhavnosti: materialy pershoyi rehional'noyi konferentsiyi. 15–16 hrudnya 2006 r. (ss. 205–227). Donetsk.
- Chernukhin, YE. (2016). Arkhiv protoiyereya Tryfiliya Karatsohlu : pershodzherela z istoriyi hrekiv Krymu ta Nadazov"ya XVIII st. u fondakh Institutu rukopysu Natsional'noyi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho. Kyiv: Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernads'koho.
- Chernukhin, YE., & Pirho, M. (2013). Rodynni zv'yazky ta sotsial'nyy profil' mariupol's'koho hreka Ivana Kurkchu, ukladacha «Zapysok» pershoyi polovyny 19 st. Spetsial'ni istorychni dystsypliny. *Zb. nauk. prats' (22/23)*, 539–561.
- Éydel'man, N. (1985). Poslednye stykhy. *Znanye — syla*(8), 32–34.

Yevhen Chernukhin

SONGS AND POEMS OF THE “BIG CITY”: TO THE QUESTION OF CULTURE AND LIFE OF MARIUPOL IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

There are several fragments of Italian, Russian and Ukrainian folk songs and poems among various texts, written with Greek letters, in the Urum manuscript dating from the first half of the 19th cent. The very presence of such texts, the character of their transcription indicate the spread of Italian, Russian and Ukrainian song culture and, in some degree, literature among the Turkish speaking Greeks of Mariupol in the first decades of their residence in Azov region.

Key words: *Urums, folk songs and poems, the Greeks of Azov region, Mariupol.*